

OSMANLI KAMU HUKUKUNDA HÜKÜMDARA VEKÂLET

Doç. Dr. Kenan Ziya TAŞ*

Hukuki bir uygulama olarak Osmanlı padişahına vekalet, ya padişahın yetersizliği veya geçici bir süre o makamın boş kalması veya da o makamın gerektirdiği otoritenin kullanımına ihtiyaç duyulduğunda yetkisini kullanamayan asli sahibinin yerine o yetkiyi kullanan kişinin varlığına işaret eder. Osmanlı tarihinde bunun tahakkuk tarzını yani padişaha vekalet veya bazen de tarihi tabirle niyabet etme halini padişahlık kavramının tarihi gelişiminde aramak faydalı olacaktır.

Padişahlık Türk tarihinin en başta gelen kurumlarından biridir. Türklerin hakimiyet, siyaset ve devlet anlayışlarının pek çok etki ve yansımalarını, padişah kavramında bulabilmek mümkündür.¹ Padişahlar Türk tarihinin son altı yüz yılında ve Türk coğrafyasının geniş bir kesiminde çok önemli bir yer tutmuşlardır. Padişah tabiri sözlük anlamı itibarı ile diğer devlet başkanları / hükümdarları için kullanılabilirdi. Timuroğullarından Hindistan Türk Devleti'nin hükümdarlarına da padişah denilmesine rağmen, alışlagelen husus Osmanlı Devleti'nin hükümdarları için kullanılıyor olmasıdır. Bununla beraber edebi metinlerde diğer müslüman ve türk devletlerinin başkanları için de kullanıldığı halde, tarihi metinlerde kastedilen daha ziyade Osmanlı Devleti'nin başındaki kişidir. Osmanlı tarihi kaynaklarında bu kullanımın istisnaları da bulunmaktadır. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan² ile Anadolu Beyliklerinin merkezi iken bir Osmanlı sancağı veya eyaleti haline gelen yerlere tayin edilen Osmanlı şehzadeleri de padişah olarak nitelendirilmiştir.³

Padişah, Osmanlı hükümdarlarının ünvanları arasında örfi hükümdarlık sıfatlarını ifade eden başlıca ünvan olarak kullanılmıştır. Kuruluş yıllarında daha

* Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi ABD Başkanı.

¹ Ekrem Kaydu, "Türklerde Kutsal Hükümdarlık", *Prof. M. Tayyib Okiç Armağanı*, Ankara, 1978, s.97-103.

² "Muceb-i kanun-ı Osmanî ve bâc ve tamga ber muceb-i Kanun-ı Hasan Padişah" veya "Tafsil-i bâc-ı büzürg-i Kanun-ı Hasan Padişah" şeklinde Bayburd, Erzincan ve Kemah sancaklarına ait kanununamelerde geçen ifadeler Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ı padişah olarak nitelemektedir. Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.3, İstanbul, 1991, s.280 vd.

³ "Karamanoğlu İbrahim Bey öldü. Yerine oğlu İshak Bey'i Uzun Hasan gelip beğ yaptı. Karamanoğullarının nesilleri kesildi. Sonra Karamaneli'ne Sultan Mustafa beğ oldu. Karaman tahtına padişah oldu. "(Edirneli) Oruç Bey, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Haz. Atsız, s.120; "(Konya) vilâyeti ferzend-i ercümendi Sultan Abdullah-ı encüm sipaha erzani gördü. Mezbur şehzâde-i kişver-penahı iklim-i Yunan'a padişah edüp...", İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman, VIII.Deftter*, Haz. Ahmet Uğur, Ankara, 1997, s.22.

ziyade gazi, bey (beg) ünvanı kullanılmakla beraber, Ahmedi'nin İskendernamesi'nde Orhan ve I.Murad için bey (beg) ünvanı ile beraber padişah ünvanını da kullanmıştır.⁴

Osmanlı padişahı, devlet içinde mutlak örfi hakimiyet yetkisi ile Fatih Sultan Mehmed'in şahsında doğmuş ve bütün kudret ve yetkilerini Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman zamanında kazanmıştır. Fatih Sultan Mehmed, kendisini Rumeli ve Anadolu'nun hakimi ve İstanbul'un sahibi sıfatı ile sıfatı ile Roma kayserlerinin varisi ve her şeyden evvel İslâmın en büyük cihad mümessili saymakta idi.⁵ Bu özelliklerini ifade etmek üzere Osmanlı hükümdarları, padişah ünvanı ile beraber başka ünvanları da kullanmışlardır. Bunun en yaygını ise sultandır. Han, hâkân, hüdâvendigâr, hünkâr da kullandıkları ünvanlar arasındadır. Bu ünvanlar genellikle tek kullanılmayıp yukarıda işaret ettiğimiz özellikleri de belirtmek üzere anlamı genişleten tabirler eklenerek terkipler halinde kullanılmıştır: Sultanü'l-berreyn ve'l-bahreyn (iki denizin, Akdeniz ve Karadenizin; iki karanın, Anadolu ve Rumeli'nin sultanı), padişah-ı alem-penah (cihanın sığınağı olan padişah). Osmanlı padişahları, halifelik vasıfları ön plâna çıkıp kullanmaya başladıklarında ise halife-i rûy-i zemin (yer yüzünün halifesi) veya halife-i müslimin (müslümanların halifesi) ünvanları ile anılmaya başlamıştır. Memluk Devleti'nin yıkılmasından sonra bütün Mısır ve Arap yarımadası ile birlikte mukaddes topraklar da Osmanlıların eline geçmiştir. Böylece İslamiyetin iki büyük merkezi, Mekke ve Medine, Osmanlı toprağı olmuştu. Böylece Mekke ve Medine'nin hizmetçisi manâsına gelmek üzere Osmanlı padişahlarına hâdimü'l-harameyni's-şerifeyn denilmiştir.⁶

19.Yüzyılda tanzimat devrine gelindiğinde gayr-i müslim tebayı devlete bağlamak için padişahın örfi hükümdarlık sıfatının belirtilmesine önem verilmiştir. "Bütün müslümanların hükümdarı" sıfatının yanında "bütün Osmanlıların hükümdarı" sıfatı da vurgulanmaya başlamıştır. Bu durum 1876 Kanun-ı Esâsi'sinde de ifadesini bulmuştur. "Zât-ı hazret-i penâhî hasbe'l-hilâfe din-i mübîn-i islâmın hâmisi ve bi'l-cümle teba'a-yı Osmanîyenin hükümdar ve padişahıdır. (madde 4)⁷ 1908'de yapılan değişiklikler, padişahın tayin ettiği vekiller meclise karşı sorumlu hale getirilmiş, böylece Osmanlı padişahı meşruti bir hükümdar durumuna gelmiştir.

⁴ Ahmedi, *İskendername*, Haz. İsmail Ünver, Ankara, 1983, v.65-66.

⁵ Halil İnalçık, "Padişah", *İA*, C.9, s.493.

⁶ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, İstanbul, C.8, s.19.

⁷ H.İnalçık, *Padişah*, s.494.

Nihayet ta başlangıçtan beri Osmanoğulları sülalesine (hanedân-ı âl-i Osman) mensup kişilerin padişah olduğu durumu değişmiş, hilafet ile saltanat birbirinden ayrılarak, padişahlık hak ve yetkileri yeni Türkiye devletinin hükümetlerine geçmiş, bilahere Osmanlı ailesi üzerinde kalan hilafet de 1924'de lağvedilmiştir.⁸

Osmanlı devlet teşkilatının orjininde yer alan padişah, yukarıda ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız şekilde sahip oldukları yetki ve görevleri itibarı ile bir siyaset etme anlayışının ve bir geleneğin temsilcisidir.⁹ Bu bakımdan başlangıçtan nihayete kadar süren gelişme ve değişme seyrinde farklılıklar oluşmasına rağmen, ana çizgi hiç değişmemiştir. Bu ana çizginin en belirgin unsurları ise hakimiyetin menşei ve hükmetme gücünü kullanan hanedandır. Hakimiyet ilahî menşelidir ve hakimiyet hakkı da (hanedân-ı âl-i Osman) Osmanoğulları ailesinde tecelli etmiştir.

Belirttiğimiz bu tarihi sürec içinde şekillenen padişahların yetki ve sorumluluklarını bizzat kullanmaları esastır. Yeri gelmişken bu hususa güzel bir örnek teşkil eden tarihi bir anekdotu zikretmek isabetli olacaktır.

Yavuz Sultan Selim bir gün suistimal sebebiyle hazine memurlarından yüz elli kişinin birden katlini emretti. Bunu haber alan veya felaketin önlenmesi kendisinden rica edilen ve padişah katında çok saygın bir yere sahip olan devrin şeyhülislâmı Zenbilli Ali Cemali Efendi, usul ve kanûna mugayir olarak derhal saraya divan-ı hümayuna gelmiş¹⁰ padişaha maruzatı olduğunu söylemiş; gelmesine müsaade olunarak Sultan Selim'in huzurunu girmiş ve ziyaret sebebini arz ederek bu biçarelerin katillerinin muvafık olmadığını ve müftülerin vazifelerinden birisinin de hükümdarların uhrevi mesuliyetlerini nazar-ı dikkate almak olduğunu söylemiştir. Yavuz Sultan Selim bu mütalaaya kızarak "*sizin bu sözünüz saltanat umuruna müdahale ve taarruz olup padişahlarla bu hususlarda görüşmek edebe ve terbiyeye aykırı bir harekettir*" sözleriyle mukabele ile müftüyü tekdir etti. Ali Efendi buna karşı: Filhakika padişahların işlerinde müstakil olmaları ve müdahaleden azâde kalmaları lâzımdır. Fakat işlerinde müdebbir ve tecrübeli, kemal ehli olanlarla müşavere etmeleri zaruridir, aksi ise memleketin zararınadır. Benim müracaatım saltanatınız işine müdahale değildir, belki umur-

⁸ H.İnalcık, *Padişah*, s.495.

⁹ Bu gelenek için bkz. Abdulkadir Özcan, "Türk Devlet Geleneğinde Osmanlı'nın Yeri", *İslâm Araştırmalar*, C.12, Sayı 2 (1999), s.113-115; Osmanlı padişahının kullandığı yetkinin hukuki temelleri için bkz. M.Akif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, 1999, s.107-117, 127-137.

¹⁰ Şeyhülislâm veya müftüler, divan-ı hümayunun daimi üyesi olmadıklarından davet olunmadıkça saraya gitmezlerdi. Teferruatlı bilgi için bkz. Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Ankara, 1986.

ı ahiretinize hizmet olup bunu böyle söylemek bana lâzımdır ve benim vazifemdir. Bundan sonra maksad hasıl olur ve af gerçekleşir.¹¹

Padişahların yetkilerini paylaşmamak konusundaki tavırlarını gösteren bu hadiseye rağmen, uygulamada bunun her zaman böyle olmadığı görülür. Başka bir ifade ile başta bulunan padişaha bazı durumlarda vekalet etme durumu ortaya çıkar. Bu vekaleti de şehzadeler, vezirazamlar veya valide sultanlar; *saltanat kaymakamlığı / kaim-i makam-ı saltanat, vekil-i devlet, vekil-i saltanat, vekil-i mutlak* veya *saltanat naipliği / naib-i saltanat* ünvanları ile kullanmışlardır.¹² Vekil, padişah adına yetki kullanır, icrai faaliyetlerde bulunur. Bu vekalet etme şartlarını genel hatları itibariyle dört durumda görüyoruz.

1- Padişah değişimleri sırasında meydana gelen boşluklarında ortaya çıkan vekalet etme durumu

2- Yetki devri, gerek devletin işleyişinden kaynaklanan görev taksimi gerek iş yoğunluğundan kaynaklanan mecburiyet dolayısıyla yetkisinin bir kısmının mecburi ve gönüllü devri ile padişaha vekalet etme durumu.

3- Padişahın gerek karakter, gerek yaş gerekse akli olarak yetersiz olma durumu. (Ekber ve Erşed şartlarını yerine getirememe)

4- Padişahın herhangi bir sebeple payitahtta (başkent) bulunamamasından dolayı ortaya çıkan padişaha vekalet etme durumu.

Padişahlara vekalet etme bahsine geçmeden önce devletin padişahsız kalma haline ne kadar tahammülsüz olduğunu gösteren örnek hadiselerle kısaca göz atmak konuyu temellendirmek açısından çok önemlidir.

Çelebi Sultan Mehmed ölüm döşeginde iken bir rivayete göre kendi arzusu ile veya devlet erkânının aldığı tedbirler çerçevesinde Amasya'da sancakbeyi olan oğlu Murad'ın İstanbul'a gelip tahta çıkıncaya kadar ölümünün saklanmasını istedi. Ancak padişahın ölümünden şüphelenen sipahiler, padişahımızı görmek isteriz diye ayak dirediler. Bunun üzerine gerçeği her halukârda saklamaya kendilerini mecbur hisseden erkân şu tedbire baş vurdu: Çelebi Mehmed'e vefatının yirmi sekizinci günü elbisesi giydirilerek tahta oturtuldu. Arasına başına ve kollarına hareket verdimen, bu suretle ölü olduğunu sezdirmemek için bir adam da arkasına yerleştirildi. Sipahilerden seçilmiş bir heyetin karşısında el ve ayakları hareket ettirilmek suretiyle hayatta olduğu kendilerine gösterildi. Onlar da gidip padişahın hayatta olduğunu askere söylediler. Bu suretle vefatı

¹¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Ankara, 1983, C.2, s.666-667.

¹² Mehmed Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1983, C.2, s.645; C.3, s.586-587.

kırk bir gün saklandı. Ne zaman ki Sultan Murad gelip tahta çıktı o zaman vefat haberi ilân edildi ve yeni padişaha biat merasimi yapıldı.¹³

Fatih Sultan Mehmet sefer hazırlıkları için Anadolu'da Gebze'de Hünkâr çayırı denilen yerde vefat ettiğinde, ölümü belli edilmeyerek, hamam yapmak üzere İstanbul'a geçtiği söylenip askerinin yerinde kalması emrolundu ise de bir kaç gün sonra kayıklarla İstanbul tarafına geçen yeniçeriler vefat haberini duyduklarında huzursuzluklar çıkardılar. Fatih'in ölümü ancak on bir gün askerden saklanabilmiştir. Fatih'in ölümünün saklanması ve heyecanlı durum nedeniyle ihmal edilerek kokduğu ve İstanbul muhafızı İshak Paşa'nın emriyle üzerine mum yakılarak cesedin tahnit edildiği bildirilmektedir.¹⁴

Kanuni Sultan Süleyman'ın 1566'da Sigetvar seferi sırasında ölümü üzerine sadrazam Sokollu Mehmed Paşa, padişahın ölümünü eski usule kıyasen saklamıştı. Sadrazam, bir iki kişi hariç vüzeraya bile durumu duyurmamıştı. Hattı padişahın el yazısına benzeyen Silahdar Cafer Ağa zaman zaman padişahın huzurundan çıkmış havası verilerek onun adına tezkereler bile yazarak etrafı padişahın hayatta olduğuna ikna etmeyi başarmıştı.¹⁵ Yine aynı şekilde hasodalılardan Bosnalı Hasan Ağa padişaha benzemesi dolayısıyla yolda arabaya padişah yerine o bindirilmiş askeri selamlayarak teskin edilmişlerdi.¹⁶

II.Selim vefat ettiğinde Manisa'da sancakbeyi olarak bulunan Murad, İstanbul'a gelinceye kadar saltanat makamı dokuz gün süreyle boş kalmıştı. Bu süre zarfında İstanbul'da bulunan diğer beş şehzade hiç bir şekilde taht üzerinde tasarrufta bulunmamasına rağmen III.Murad tahta çıkar çıkmaz bu şehzadeleri katlettirmişti.¹⁷

Tarihi hadiselerin özeti bahsinden görüldüğü gibi hangi sebeple ve ne kadarlık bir süre olursa olsun başta bir padişahın olmaması durumu söz konusu mu idi? Bunun Osmanlı resmi kabulünde yeri varmı idi?¹⁸ Bunun en güzel ifadesini Ankara savaşından sonra ortaya çıkan gelişmelerde görmek mümkündür.¹⁹ Osmanlı müverrihlerinin bir kısmı on sene süren bu döneme *fasıla-i saltanat* adı verirken, Kühnü'l-Ahbar sahibi Âlî bunu kabul etmemektedir.

¹³ Mehmed Zeki, *Maktül Şehzâdeler*, İstanbul, 1336, s.47.

¹⁴ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.2, s.144.

¹⁵ M.Tayyib Gökbilgin, "Süleyman I", *İA*, C.11, s.148.

¹⁶ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.2, s.417

¹⁷ Mehmed Zeki, *Maktül Şehzâdeler*, s.288.

¹⁸ İngiliz araştırmacı Alderson bir liste hazırlamış ve vefat sebebiyle meydana gelen padişah değişimi esnasındaki fetret tarihlerini vermiştir. Buradan tahtın boş kaldığı günlere işaret edilmektedir ki en fazlası Kanuni'nin ölümü ile II.Selim'in tahta çıkışı arasındaki 48 günlük zamandır. A.D.Alderson, *Osmanlı Hanedanı*, s.85.

¹⁹ K.Ziya Taş-Sadettin Baştürk, Fetret Dönemi ve Sonuçları, *Türkler*, Ankara, 2002, C.9, s.252-258

O fasıla-i saltanatın padişahsız zamanlara denileceğini halbuki bu dönemin bir kısmında padişah Timur nezdinde esir durumda olduğu zamanlar istisna tutulursa, o makamın bir gün bile boş kalmadığını kabul etmektedir. Yine bu döneme *devr-i fetret* demek bile doğru olmaz. Çünkü her milletin tarihinde böyle gürültülü günler pek çoktur. Nitekim bundan sonra da Tarih-i Osmaniye’de pek çok karışık günler gelmiş, fakat onların hiç birine fetret devri demek doğru görülmemiştir. Bunun en iyi tabiri *fetret-i şehzâdegân* veya *taht kavgasıdır*.²⁰ Diğer bir husus da padişaha vekalet edecek kimsenin bulunamadığı bir zamandır. Bunun en belirgin örneği ise II.Murad’ın tahttan feragati esnasında meydana gelen gelişmelerdir. Normal ölüm veya kardeş katliyle hanedanın tüm erkek üyeleri bertaraf edilmişlerdi. Harem kadınları da siyasi gücü ustalıkla kullanmayı öğrenememişlerdi. Bundan dolayı padişaha vekalet edecek kimse de yoktu. Bu içinden çıkılmaz durum için tek çözüm yine II.Murad’ı, vezir Çandarlı Halil Paşa’nın dehaletiyle, yeniden tahta çağrılmakta görülmüştür.²¹

Şimdi bu vekalet durumlarını sırayla ele alabiliriz:

1- Padişah değişimleri sırasında meydana gelen boşluklarında ortaya çıkan vekalet etme durumu.

Çok istisnai bir durumdur. Yukarıda kısaca temas ettiğimiz hükmetme anlayışının bir tezahürü olarak böyle bir vaziyetin zuhura gelmesinin alınan tedbirlerle önüne geçilmiştir. Yani padişahın yokluğu hissettirilmemiştir. Fatih Sultan Mehmed, vefat ettiği sırada yanında bulunan torunu Korkut, babası II.Bâyezid, Amasya’dan İstanbul’a gelip tahta çıkıncaya kadar, onu adına *sahib-i saltanat* olarak padişahlık tahtına oturmuştu. *Fatih’in vefatını müteakip niyâbeten devam eyleyen bir kaç günlük saltanatında... Fatih Sultan Mehmed’in keyfiyet-i vefatı şayi’ olunca şehzâdeyi bi’n-niyâbe taht-ı âl-i baht-ı Osmaniye oturtmuşlar ve asker takımının gürültüüne mahal bırakmamak için Korkud namına bir hayli bahşişler ve terakkiler vermişlerdi*.²²

2-Yetki devri, gerek devletin işleyişinden kaynaklanan görev taksimi gerek iş yoğunluğundan kaynaklanan mecburiyet, gerekse padişahın karakteri dolayısıyla yetkinin bir kısmının mecburi ve gönüllü devri ile padişaha vekalet etme durumu.

Padişah adına yetki kullanma denilince ilk akla gelen şüphesiz ki vezirazamdır. Vezirazamın kanunamedeki tavsifi bile bu hali izah eden bir ifade

²⁰ Mehmed Zeki, *Maktül Şehzâdeler*, İsta s.38-39.

²¹ Anthony Dolphin Alderson, *Bütün Yönleriyle Osmanlı Hanedanı*, Çev. Ş.Severcan, ty, s.87-88.

²² Mehmed Zeki, *Maktül Şehzâdeler*, s.183, 192.

ve usluþ taþır. Fatih'in teþkilat kanunnamesindeki birinci bölümün ilk maddesi vezirazama aittir: "*Bilgil ki evvelâ vzera ve ümerânın baþı vezirazamdır. Cümlenin ulusudur. Cümle umurun vekil-i mutlakıdır. Ve malımın vekili defterdarıdır. Vezirazam cümle nazırdır ve oturmada ve durmada ve mertebede Vezirazam cümleden mukaddemdir.*"²³

Padiþahtan sonra gelen bu en yüksek makam bir ara boþ kalmıþtır. Yavuz Sultan Selim, İran seferine hazırlık için Amasya'da bulunurken onu bu seferden vazgeçirmeye alıþan erkânı tahrik ve teþvik ettiği anlaþılan vezirazam Dukakinoęlu Ahmed Paþa'ya çok kızımıþ, onu huzuruna çağırarak bizzat kendi hançeri ile yaraladıktan sonra ioğlanlarına baþını kestirmiþ ve bir müddet vezirazamlığa kimseyi tayin etmemiþtir.²⁴

Kanuni Sultan Süleyman, 1553 yılında doğuya sefer için Anadolu'da bulunurken bu sırada vukua gelen Şehzâde Mustafa vakası ile ilgili olarak tarih kayıtlarında Şehzade Mustafa'nın teþviki bahsinde Padiþahın durumunu tasvir eden ve vekalet Şartlarını ortaya koyan ifadelere tesadüf ediyoruz. *Valid-i macidiniz amel mande olmuþtur ve min ba'd yerinden kımıladağa dermanı ve ol mertebe tab-ı tevânı yokdur ki bir canibe kel evvel sefer edebile bi'z-zarure vezir-i a'zâmı kend yerine kaim-i makâm Şeklinde ihtirâm-ı tam ile İslâm askerine baþbuę tayin ve umuruna emîn eyledi.* Yani "Ulu babanız iþten kalmıþtır bundan böyle yerinden kımıldamaya dermanı ve o mertebe gücü ve kuvveti yoktur. Bir tarafa eskiden olduğu gibi sefere çıkmaz. Mecburi olarak vezirazamını kendi yerine kaim-i makam tayin edip ve tam bir saygıyla islâm askerine komutan ve kendi iþlerini ona emanet eyledi."²⁵ Meþhur Kıbrıs fatihi Lala Kara Mustafa Paþa *vekil-i saltanat* nvanıyla sadrazam olmuþtur.²⁶

19.Yüzyıla gelindiğinde ise vezirazam ünvanının kullanıþında el aldığımız konun baþlıęına ve muhtevasına uygun bir deęiþiklik gösterir. 30 Mart 1838'de sadrazam nvanı *baþvekil* olarak deęiþtirildi. Ancak bu durum daha II.Mahmud'un ölümüyle tekrar eskiye döndü. Fakat daha sonra günümüze de yansıyan bir etki ile varlığını sürdürdü,

²³ Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.1, İstanbul, 1990, s.318.

²⁴ İ.H.Uzunarþılı, *Osmanlı Tarihi*, C.2, s.270.

²⁵ *Solakzâde Tarihi*, Haz.Vahid abuk, Ankara, 1989, C.II, s.229 (Orjinal metin sahife 521).

²⁶ Yılmaz ztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C.8, s.433, Lala Kara Mustafa Paþa'nın Kanunun oğulları arasındaki taht mücadelesi sırasında takınımıþ olduğu tavır ve sadrazamlık için gstermiþ olduğu hırs onun isteğinin tahakukuna mani olmuþ, vezirazamlığın Ahmed Paþa'nın ölümünden sonra boþalması ile mhr-i hümayun Kapıılar Kethüdası Sinan Paþa'ya verilmiþ kendisi de vezaret-i uzma kaim-i makamlığı vazifesinde kalmıþtır. Kenan Ziya Taþ, *Osmanlılarda Lalalık Müessesesi*, Isparta, 1999, s.115-116; Bekir Kütükoęlu, Mustafa Paþa, *İA*, C.8, s.735.

3-Padişahın gerek karakter, gerek yaş gerekse akli olarak yetersiz olma durumu. (Ekber ve Erşed şartlarını yerine getirememesi)

III.Mehmed, son derece dindar ve bahadırılıktan hoşlanmayan bir tabiata sahip olması dolayısıyla sulh ve sükûn içinde patirtisiz ve gürültüsüz bir hayat sürmeye çalışırken harp ve sefer işlerini düşünmezdi Bu sebeple de validesinin vesâyetine tabi idi.²⁷

Sultan IV.Murad pek genç iken tahta çıkmıştı. Padişah işleri yürütebilecek yaş ve kabiliyette olmadığı için bu vazifeyi Kösem Valide Sultan deruhde etmişti. Sultan Murad, sipahilerin ve yeniçerilerin zulümlerini görüyor, Genç Osman hadisesinden beri devam eden tegallübüne nihayet vermek istiyordu. Fakat Kösem validenin vesayeti bu düşüncesini yerine getirmesine fırsat bırakmıyordu. Padişahın yaşı ilerledikçe validesinin vesayetinden kurtulmaya çalışıyordu.²⁸

Osmanlı tarih yazıcılığımızda Kanuni'den itibaren saltanat üzerinde harem-i hümayunun ve buna bağlı olarak kadınların etkisinin arttığı ve bu durumun da Osmanlı Devleti'nin zararına olduğu kabul edilir. Hatta 1566-1656 tarihleri arasındaki bir asırlık döneme *Kadınlar Saltanatı* veya *Valide Sultanlar Çağı* adı verilmektedir.²⁹ Bu dönemin simge isimleri ise Hürem Sultan, Mahpeyker Kösem Sultan ve Hatice Turhan Sultan'dır. 17.Yüzyılın ilk yarısında tahta çıkan altı sultandan dördü, on dört yaşında ya da daha küçüktü. Diğer ikisi kendi başına hükümet etmekten aciz sayıldılar. Bunların ilk ikisi Ahmed ve Osman tahta çıktıkları andan itibaren fiilen hükümet ettiler, fakat diğerlerinin anneleri oğullarının yönetiminde büyük rol oynadılar.³⁰

17. Yüzyıl Osmanlıları, valide sultanların idareyi ele aldığı bu dönemleri anlatmak için resmi olarak naib veya naibelik kavramını kullanmadılar, ancak fiilen yaptıkları icraat bu mefhumun anlamı ile örtüşüyordu. Hasta olduğu bilinen Sultan Mustafa 1617-1618'deki üç aylık ve 1622-1623'teki bir yıllık iki ayrı saltanat döneminde kararları annesi verdi. Katip Çelebi'ye göre "sultanda akli ve fiziki hastalık belirtileri ortaya çıkınca, kendisi doktorların bakımına teslim edildi ve *tedbir-i umur* ile saygıdeğer annesi görevlendirildi."Osmanlı tarih yazıcılığında naibelik ünvanını çağrıştıran ve valide sultanın konumunu ifade eden terim, Kara Çelebizâde Abdulaziz Efendi'nin, Kösem Sultan'ın yedi yaşındaki torunu IV.Mehmed'e *valide-i muazzama* tayin edilmesini anlatırken

²⁷ Mehmed Zeki, *Maktül Şehzâdeler*, s.297.

²⁸ Mehmed Zeki, *Maktül Şehzâdeler*, s.310-312.

²⁹ Mehmet İpşirli, Osmanlı Devleti'nde Harem, *DİA*, C.16, s.135-138; Ahmed Refik (Altunay), *Kadınlar Saltanatı*, İstanbul, 1332; H.Tahsin Fendoğlu, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul, 2000, s.233.

³⁰ Bunun listesi için bkz. A.D.Alderson, *Osmanlı Hanedanı*, s.90.

kullandığı *terbiye ve nezaret* görevi terimidir.³¹ IV.Mehmed'in annesi Hatice Turhan Sultan oğlu yedi yaşında padişah olunca Kösem Sultan ile naibelik mücadelesine girmiş, 1651 yılında Kösem Sultan boğdurulduktan sonra otuz dört yıl valide sultanlık makamında kalmış ve padişahlık yetkilerini tam manâsıyla kullanmıştır. *Valide-i muazzama*, ünvanını resmen taşımış ve ve aziller tayinler onun hattı ile gerçekleşmiştir. Bunlarda kullandığı mührün üzerinde *mazhar-ı lütf-i samed valide-i Sultan Mehmed* yazısını kazdıracak kadar büyük bir güce sahip olmuştur.³² Valide sultanlara bu olağan üstü yetkilerin verilmesi hanedanda ortaya çıkan arızalardı. Nihayet bu arızanın ortadan kalktığında padişahın tekrar iktidara vaziyet etmesi talep edilmiştir. Bu dönemin sonunu getiren 1656 ayaklanmasında isyancı askerlerle ayak divanı yapmak zorunda kalan IV.Mehmed'e askerlerin sözcüsü şu ifadelerle belirttiğimiz hususu dile getirmektedir: "*Saadetlü padişahımız hadd-i kemâle baliğ olup civan-baht bahadır ve istiklâl üzere umur-ı saltanatı tasarrufa kadir olmağa istidad-ı tam husule gelmiştir.*"³³

4- Padişahın herhangi bir sebeple payitahta (başkent) bulunmamasından dolayı ortaya çıkan padişaha vekalet etme durumu:

Padişahın genellikle sefer veya seyahat maksadıyla İstanbul'dan veya Edirne'den ayrıldığı zaman şehzadeler veya sadrazamlar (bazen sadrazam olmayan diğer vezirler) İstanbul'da ve Edirne'de bazen de her ikisinde birden saltanat naipliği veya kaymamaklığı vazifesini yerine getirmişlerdir.

Sultan I.Murad, bazı asi beylerin tedibi için Anadolu'da bulunurken o sırada Rumeli sancakbeyi olan oğlu Savcı Bey'i Bursa'da yerine vekil olarak bırakmıştı.³⁴ Sultan II.Murad, 1444 yılında Karamanoğulları üzerine sefere çıkarken, uzun süredir yanında bulunan Manisa sancakbeyi olan oğlu Mehmed'i yerine vekil olarak bırakmıştı. Keza aynı tarihte sulhü bozan Haçlıların üzerine Varna savaşına giderken oğlu Mehmed'i Edirne'de vekil olarak bıraktığında vezirazam da Edirne'de kalmıştı.³⁵ 1473 Yılında Fatih Sultan Mehmed, Uzun Hasan üzerine sefere çıkarken, o sıralarda on üç yaşında olan ve Kastamonu'da sancakbeyi olarak bulunan oğlu Cem'i çağırarak Edirne muhafızlığında bıraktı.³⁶ Kanuni Sultan Süleyman oğlu Şehzade Bâyezid'i sefere çıkması dolayısıyla iki defa payitaht İstanbul'da kendi yerine kaim-i makam olarak

³¹ Karaçelebizâde Abdulaziz Efendi, *Ravzatü'l-Ebrâr Zeyli*, 10ab ve Katip Çelebi, *Fezleke I*, s.387'den naklen Leslie Peirce, *Harem-i Hümayun*, İstanbul, 1996, s.330.

³² A.Akgündüz-S.Öztürk, *Bilinmeyen Osmanlı*, İstanbul, 1999, s.202.

³³ Mehmed Halife, *Tarih-i Gulmani*, Haz. Kamil Su, İstanbul, 1976, s.52-53

³⁴ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.1, İstanbul, 1982, s.142.

³⁵ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.1, s.428, 430, 437.

³⁶ İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.2, s.98.

birakmıştı. Bu yüzden de Şehzade Bâyezid, bu durumu taht iddiasında kendisine dayanak yapmıştır.³⁷

Genel olarak bir liste vermek gerekirse, Osman Gazi babası Ertuğrul'a 1281'de, Orhan Gazi babası Osman Gazi'ye 1320'de, Süleyman babası Orhan Gazi'ye 1355'de, Savcı babası I.Murad'a 1385'te Bursa'da, II.Mehmed babası II.Murad'a Edirne'de 1444'de, Cem Sultan babası II.Mehmed'e 1473'te Bursa'da, Korkud babası II.Bâyezid'e 1481'de Bursa'da, Oğuzhan babası Cem'e 1481'de Bursa'da, I.Süleyman babası I.Selim'e 1514 ve 1516'da Edirne'de, II.Selim babası I.Süleyman'a 1548'de İstanbul'da, Bâyezid babası I.Süleyman'a 1553'te Edirne'de vekil olarak bulunmuşlardır.³⁸ Ancak buradaki vekillikler padişahlık makamı bakımından çok büyük anlam taşımazlar. Çünkü padişah, vekil olarak kalan şehzadenin dışındaki diğer şehzadeleri, neredeyse ileri gelen bütün devlet erkânını ve temel devlet kayıtlarını beraberinde götürüyor, adeta bütün idari mekanizma da padişahla birlikte hareket ediyordu. Bu bakımdan vekil şehzâdeler daha ziyade birer muhafız konumunda kalıyorlardı. Zaten tarihi kayıtlarda bu durum zaman zaman bu kavram ile ifade edilmiştir. Seferler çağı bittikten sonra padişahlar, İstanbul, Edirne ve hatta saraydan ayrılmadıkları için şehzâdelerin böyle bir vekilliğine ihtiyaç kalmamıştır. Bu durum diğer maddelerde bahsettiğimiz şartları ortaya çıkarmıştır.

Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına ait bir başka örnek de Sultan Abdulaziz zamanına aittir. Abdulaziz'in 1863'teki Mısır seyahatinde Sadrazam Yusuf Kamil Paşa, 1867'deki Avrupa seyahatinde ise sadrazam Ali Paşa İstanbul'da saltanat naibi olmuşlardır.³⁹ Bu uygulamanın son örneğini Sultan V.Murad'ın zihni rahatsızlığı ortaya çıktığında görüyoruz. Devlet erkânı V.Murad'ın sağlığına kavuştuğunda tekrar başa geçmek üzere, yerine geçici olarak II.Abdulhamid'in vekil veya naib olarak geçmesini düşünmüşlerse de tarihi geleneğin ağır basması sonucunda bu teklif tatbik imkânı bulamamış, nihayet padişah tahttan ayrılmıştı.

Sonuç olarak, teorik hukuk diye adlandırılabilircek uygulamanın bir bölümü olarak onaylanan ve idarecinin yetersizliği ile gerekli hale gelen naiblik veya vekillik kavramı Osmanlı Devleti'nin yapısına yabancı⁴⁰, başka bir ifadeyle uygulaması belirsiz bir kavram gibi görünmekle beraber, tarihi hadiselerin getirdiği, zaruret ve mecburiyetler dolayısıyla Osmanlı Devleti bu uygulamayla karşı karşıya kalmıştır.

³⁷ Mehmed Zeki, *Maktûl Şehzâdeler*, s.241.

³⁸ A.D.Alderson, *Osmanlı Hanedanı*, s.54.

³⁹ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C.8, s.433.

⁴⁰ A.D.Alderson, *Osmanlı Hanedanı*, s.87-90.